

ROMUALD WOJNA (WARSZAWA)

Z TRZECIEGO OKRESU WOJNY DOMOWEJ W ROSJI
(grudzień 1918—1920). Aspekty militarne*

W końcu 1918 r. sytuacja Republiki Radzieckiej z punktu widzenia obronności jeszcze się nie wyjaśniła. Na Północy walki przybrały charakter działań pozycyjnych, toczonych zresztą nie na wielką skalę. Siły Frontu Północnego (6 armia) w pełni zabezpieczały mu stabilność położenia. Na Zachodzie — w związku z wycofywaniem się okupacyjnych wojsk niemieckich i austro-węgierskich — panowało duże zamieszanie i wkrótce dojsć miało do kontaktu oddziałów Armii Czerwonej z jednostkami nowo powstałego Wojska Polskiego. Wrzenie rewolucyjne ogarnęło kraje nadbałtyckie. Władze radzieckie zapewne nie liczyły na ewentualne poważne zagrożenie z tamtej strony, a w wypadku powodzenia rewolucji tereny owe stać się mogły źródłem dodatkowej mocy gospodarczej i wojskowej Republiki Radzieckiej.

Bardziej skomplikowany obraz przedstawiała Południe. Nie wygasał konflikt z Rumunią, która zagarnęła w lutym 1918 r. Besarabię, trwały ciężkie, lecz zwycięskie boje z kozakami dońskimi, niemniej zacięte walki z Armią Ochotniczą gen. Antoniego Denikina. Zgromadzone na Południu znaczne siły radzieckie wydawały się dostatecznie silne, by co najmniej wstrzymać rozwój terytorialny kontrrewolucji. Armia Ochotnicza uwikłana w trudne zmagania z Armią Czerwoną Północnego Kaukazu nie wykazywała większej aktywności w innych kierunkach. Oddziały radzieckie skutecznie więc zwalczały przeciwników na Ukrainie i nad Donem.

Poważnie przedstawiała się sytuacja na Wschodzie, gdzie wojska Frontu Wschodniego (dowódca: Sergiusz Kamieniew) znajdowały się w ustawicznych ciężkich bojach. Ogółem powszechnie też oceniano, że właśnie od Wschodu grozi Rosji Radzieckiej największe niebezpieczeństwo.

BOJE NA WSCHODZIE

Po przewrocie w Omsku 1 XII (18 XI) 1918 r. admirał Aleksander Kołczak postawił na czele budowanej przez się machiny wojennej gen. Dymitra Lebiediewa, którego mianował szefem sztabu Wodza Naczelnego, oraz zdeklarowanego zwol-

* Części poprzednie zob. t. III (1967), VI (1971) i IX (1973) niniejszych „Studiów...”

nika starych porządków w wojsku gen. Mikołaja Stiepanowa, powołując go na stanowisko ministra wojny, mimo nie najlepszych stosunków między obu generałami¹.

Początkowo Kołczak dysponował wojskami Frontu Zachodniego (dowódca: gen. Jan Syrový) i Frontu Południowo-Zachodniego (kozacy orienburscy i uralscy, dowódca: gen. Aleksander Dutow), ponadto wydzielonymi grupami — Jekaterynburską (dowódca: gen. Rudolf Gajda), gen. Lutowa i Nadwołżańską (dowódca: gen. S. Čeček). Poza tym na linię walk napływały uzupełnienia. Ogólną liczbę wojsk Kołczaka w początkowym okresie trudno jest określić², w każdym bądź razie była to siła poważna (co najmniej 40 tys. żołnierzy).

Stan wojsk podległych Kołczakowi był jednak dość kiepski. Szczególnie dotyczyło to żołnierzy Korpusu Czechosłowackiego (wyraźnie stwierdził to gen. Syrový w piśmie z listopada 1918 r. do gen. Maurycego Janina i w telegramie z 11 I 1919 r. do min. Milana Štefánika)³ oraz wyczerpanych w nieustających bojach na froncie oddziałów byłej Armii Ludowej Komucza.

Z kolei jednak okolicznością sprzyjającą okazało się to, iż wobec ofensywy nieprzyjaciela na Południu dowództwo radzieckie musiało przerzucić z Frontu Wschodniego na Południowy prawie 1/3 sił⁴. Kołczak trafił zatem na szczęśliwy dla siebie zbieg okoliczności: ofensywa radziecka wygasła, z frontu dowództwo Armii Czerwonej wycofało wojsko, na zapleczu zaś „białych” kończono formowanie poważnych uzupełnień.

Podstawę pierwszych sukcesów Kołczaka stanowiło dobre wyzyskanie świeżych sił oraz dokończenie realizacji operacji permskiej rozpoczętej w końcu listopada przez gen. Wasyla Bołdyriowa⁵. Gromadzone na kierunku permskim oddziały „białych” wzbudziły poważny niepokój dowódcy 3 armii radzieckiej Reinholda Berżińskiego, który jeszcze 30 X 1918 r. informował wodza naczelnego i Rewolucyjną Radę Wojenną Republiki (RRW), że siły przeciwnika trzykrotnie przewyższają jego siły i w razie szybkiego uderzenia 3 armia będzie z pewnością zgubiona⁶.

W końcu listopada przeciwnik rzeczywiście rozpoczął natarcie, którego 3 armia nie mogła powstrzymać. Powstała nader krytyczna sytuacja dla całego Frontu Wschodniego. 12 grudnia Lenin alarmował w tej sprawie Lwa Trockiego (przewodniczący RRW), Dowództwo Naczelne sformułowało 10, 13 i 22 grudnia dyrektywy

¹ Gien. K. W. Sacharow, *Bielaja Sibir' w: Riewolucyja i graždanskaja wojna w opisaniach bielogwardiejcew. Graždanskaja wojna w Sibiri i Siewiernoj Oblasti. Miemuary*, Moskwa — Leningrad 1927, s. 78 — 79.

² Por. wnioski Joachima Väciëtisa, głównodowodzącego Armii Czerwonej, z raportu nr 071018 przedstawionego 7 X 1918 r. Rewolucyjnej Radzie Wojennej Republiki, *Iz istorii graždanskaj wojny w SSSR. Sbornik dokumentow i matierialow w trioch tomach*, t. I, Moskwa 1960, dok. nr 349, s. 365.

³ J. Skácel, *Československá armáda v Rusku a Koľčak*, Praha 1926, s. 113 — 114, 131.

⁴ G. Ch. Ejche, *Ufimskaja awantiura Koľczaka (Mart-apriel 1919 g.)*, Moskwa 1960, s. 29 — 30, 274 — 275.

⁵ Tamże, s. 22 — 24, 37, 45.

⁶ *Iz istorii graždanskaj wojny w SSSR*, t. I, dok. nr 365, s. 382 — 383.

o poprawie sytuacji na froncie⁷, wszakże w wytworzonych warunkach nie dały one rezultatów; 25 grudnia padł Perm — wydarzenie to otrzymało w literaturze radzieckiej miano „katastrofy permskiej” — 3 armia straciła 2/3 stanu osobowego i obawiano się poważnie, iż osłanianą przez jej resztki Wiatkę snadnie może spotkać los Permu⁸. Tymczasem w celu związania przynajmniej części sił przeciwnika wódz naczelny Väcietis nakazał dowództwu Frontu Wschodniego organizowanie partyzantki na terenach zajętych przez „białych”, na odcinku południowym zaś Frontu Wschodniego zarządził uderzenie na Orenburg⁹ (padł 22 I 1919 r.).

Po analizie sytuacji sztab Kołczaka przy udziale najwyższych przedstawicieli wojsk sojuszniczych w Rosji postanowił wstrzymać dalsze działania Frontu Zachodniego na Wiatkę (dyrektywa Wodza Naczelnego z 6 I 1919 r. nr 779)¹⁰.

Położenie Kołczaka utrudniał fakt, że jego siły przechodziły w trakcie walki spóźnioną, lecz niezbędną reorganizację, w czym wielką przeszkodą okazała się właśnie operacja orenburska Armii Czerwonej (kłęska Dutowa) jak i późniejsze (19–28 I 1919 r.) kontruderzenie radzieckie na Kungur i Krasnoufimsk¹¹, choć zakończone tylko połowicznym sukcesem terenowym.

Mimo trudności „biali” potrafili stworzyć silną, spójną armię. Wycofano z frontu wszystkie oddziały czeskie, politycznie niepewne lub poważnie wyniszczone w walkach (te ostatnie do szczybla dywizji włącznie), rozwiązano Front Zachodni, a z pozostałych wojsk i świeżych uzupełnień utworzono Armię Syberyjską (dowódca: gen. Gajda) i Zachodnią (dowódca: gen. Chanżyn). Po zakończeniu przygotowań 15 II 1919 r. szef sztabu gen. Lebediew wydał dyrektywę nr 345/op określającą zadania armii i terminy rozpoczęcia ofensywy (1 marca rozpocząć miała działania Armia Syberyjska)¹².

W rozpoczętej ofensywie pierwsze skrzypce grała Armia Zachodnia. Natarcie jej ruszyło 4 marca, a ponieważ początkowo ani dowódca Frontu Wschodniego (Sergiusz Kamieniew), ani dowódca 5 armii (Blumberg) nie zorientowali się w rozmiarach zagrożenia, Chanżyn, mając przygniatającą przewagę, mógł okrążyć główne

⁷ Notatka i telegram z 13 XII 1918 r., W. I. Lenin, *Korespondencja wojenna 1917–1920*, Warszawa 1958, s. 162–163 (w 5 wyd. ros. dzieł Lenina telegram datuje się na 12 grudnia, W. I. Lenin, *Połnoje sobranije soczinenij*, t. 50, Moskwa 1965, dok. 390, s. 220); *Diriektiwij Gławnogo Komandowanija Krasnoj Armii (1917–1920)*. *Sbornik dokumentow*, Moskwa 1969, dok. nr 263 (s. 287), nr 266 (s. 288–289), nr 269 (s. 291). Dalej: DGKKA.

⁸ Tło wydarzeń najpełniej chyba naświetliło sprawozdanie Uralskiego Obwodowego Komitetu RKP(b) przesłane w końcu grudnia 1918 r. do KC partii (*Iz istorii graždanskoj wojny w SSSR*, t. I, dok. nr 375, s. 391–397); por. też list Stalina i Dzierżyńskiego do Lenina z 5 I 1919 r., J. W. Stalin *Dziela*, t. IV, Warszawa 1961, s. 194, 197.

⁹ DGKKA, dok. nr 272, s. 292–293 (dyrektywa z 28 XII 1918 r. nr 603/sek.), nr 275, s. 295–296 (dyrektywa z 1 I 1919 r. nr 579/sz).

¹⁰ Ejche, *op. cit.*, s. 45.

¹¹ Sacharow, *op. cit.*, s. 80–82.

¹² *Iz istorii graždanskoj wojny w SSSR*, t. II, Moskwa 1961, dok. nr 44, s. 66–67.

siły 5 armii w rejonie Ufy, przy czym nieumiejętne poczynania dowództwa 5 armii dodatkowo ułatwiły mu zadanie¹³.

Resztki pobitej 5 armii stawily jednak niespodziewanie silny opór na południe od Ufy, a ponieważ Grupa Południowa (dowódca: gen. Biełow) nie uporała się z I armią radziecką, nie udało się więc Chanżynowi zamknąć okrążeń i przeciwnik, choć osłabiony, rozbity i w odwrocie, jednak istniał nadal. W tym krytycznym dla 5 armii momencie na jej czele stanął Michał Tuchaczewski.

Ogólna sytuacja na froncie była pomyślna dla „białych”. W związku z tym władze radzieckie rozwinęły energiczną akcję pomocy wojskom Frontu Wschodniego. 10 kwietnia Lenin wystosował list do robotników piotrogrodzkich, tegoż dnia Rada Komisarzy Ludowych ogłosiła mobilizację pięciu roczników w Piotrogradzie, Moskwie i dziewięciu guberniach centralnych, 11 kwietnia KC RKP (b) uchwalił napisane przez Lenina *Tezy w związku z sytuacją na Froncie Wschodnim*¹⁴.

Sztab „białych” dążył do wyzyskania dogodnego położenia na froncie. W dyrektywie z 12 IV 1919 r. (nr 1085/op) podpisanej przez Kołczaka sprecyzowano dalsze zadania, głównie zaś opanowanie przepraw przez Wołgę¹⁵.

Ze swej strony dowództwo radzieckie dostrzegało przewagę przeciwnika, lecz i pewne możliwości manewrowania. 10 kwietnia Front Wschodni podzielono na dwa odcinki operacyjne: północy i południowy (ten ostatni zwano Grupą Południową, operacyjnie podlegał on dowódcy 4 armii Michałowi Frunzemu). W raporcie nr 01182 z 23 IV 1919 r. dla dowódcy Frontu Wschodniego Frunze sformułował plan operacji zaczepnej, który polegał na utworzeniu trzech zgrupowań (rejon Buzułuku, Kretowki i Michajłowskoje-Szarłyk)¹⁶.

Tym razem dowództwo „białych” z kolei nie doceniło sytuacji. Działania Grupy Południowej uznało ono za rozpaczliwą walkę resztek „żywych sił przeciwnika”, w związku z czym gen. Lebediew wydał 2 maja dyspozycję zniszczenia wojsk radzieckich w rejonie Samary, Orenburga i Uralska¹⁷. Zaszedł więc w praktyce interesujący wypadek jednoczesnego prawie podjęcia przez obie strony działań ofensywnych, przy czym — jak się okazało w praktyce — sztab Kołczaka nie miał dobrego rozeznania w sytuacji ogólnej. Porażkę „białych” przyspieszyły też dwie okoliczności: zorganizowanie przez Frunzego robotniczych pułków do obrony Orenburga i Uralska, co pozwoliło wszystkie wojska regularne rzucić na front, oraz zaanga-

¹³ Ejche, *op. cit.*, s. 79, 93–94, 97–107.

¹⁴ W. I. Lenin, *Dziela*, t. XXIX, Warszawa 1956, s. 268–271; tamże, s. 266–267; „Izwestija WCIK” 11 IV 1919 nr 78.

¹⁵ *Iz istorii graždanskoj wojny w SSSR*, t. II, dok. nr 58, s. 77.

¹⁶ *M. W. Frunze na frontach graždanskoj wojny. Sbornik dokumentow*, Moskwa 1941, dok. nr 77, s. 119–120. W opracowaniu planu Frunze wykorzystał informacje uzyskane dzięki dokumentom znalezionym przy zatrzymanych łącznikach „białych” (por. raport nr 01456 z 19 IV 1919 r. dowódcy 25 dywizji Wasyla Czapażewa, tamże, dok. nr 68, s. 110–112).

¹⁷ *Iz istorii graždanskoj wojny w SSSR*, t. II, dok. nr 141, s. 172–173.

zowanie bez pożytku — wbrew poleceniom Kwatery Głównej Kołczaka — kozaków orenburskich i uralskich w walkach o oba te miasta¹⁸.

Grupa Południowa Frontu Wschodniego dokonała trzech udanych operacji: bugurusłańskiej (28 kwietnia — 13 maja), biełbiejskiej (15 — 19 maja) i ufańskiej (25 maja — 19 czerwca). Pierwsza doprowadziła do rozbicia głównych sił Armii Zachodniej, dwie następne — mimo pewnych rozbieżności zdań między Dowództwem Naczelnym i dowództwem Frontu Wschodniego — rozbiły resztę wojsk Kołczaka i całkowicie oddały inicjatywę strategiczną w ręce Frontu Wschodniego¹⁹.

Klęska zadana „białym” w maju i czerwcu 1919 r. była ciężka. Trudną sytuację przeciwnika dowództwo Frontu Wschodniego postanowiło wykorzystać do końca, a plan operacji przedstawiło w raporcie z 22 czerwca dla wodza naczelnego²⁰. Idea planu polegała na tym, że Grupa Południowa winna była pobić kozaków uralskich i Armię Południową Kołczaka, 5 armia — zdobyć Złotoust i Czelabińsk, 2 i 3 armia — uderzać na Jekaterynburg.

Ofensywę rozpoczęła 5 armia w dniu 25 czerwca. Walki, mimo uprzednich dotkliwych porażek „białych”, okazały się nad wyraz uciążliwe. Wiele miejscowości po kilka razy przechodziło z rąk do rąk. Jednak w końcu wyczerpanie „białych” dało znać o sobie. 1 lipca padł Kungur i Perm, 13 — Złotoust, 14 — Jekaterynburg. Uderzenie szerokim frontem dało efekty, cały Ural znalazł się w rękach Armii Czerwonej i stanęły przed nią otworem równiny syberyjskie. Ważne też było przejęcie ogromnych zapasów surowców zgromadzonych w wielkich uralskich zakładach przemysłowych i na stacjach węzłowych.

Szczególne znaczenie miało natarcie 5 armii na Czelabińsk (zdobyty 24 lipca), tu bowiem 25 lipca Kołczak wydał wojskom radzieckim ostatnią wielką bitwę. Rozegrała się ona w pobliżu miasta, obustronne zaś straty były ogromne. W wyniku porażki w bitwie „biali” wycofali się za rzekę Toboł i 4 sierpnia ewakuowali Troick. Dzięki temu siły Kołczaka zostały rozerwane na dwie części.

W tej nowej sytuacji Naczelne Dowództwo wydzieliło południową część Frontu Wschodniego w samodzielny Front Turkiestański (od 14 VIII 1919 r., dowódca: Frunze), który miał zakończyć walkę z kozakami orenburskimi i uralskimi, stworzyć możliwości uderzenia na Turkiestan, zorganizować atak na Carycyn²¹.

Po podziale Front Wschodni składał się z armii 5 i 3. Obie te armie systematycznie

¹⁸ Ejche, *op. cit.*, s. 182–185.

¹⁹ S. N. Szyszkin, *Kontrnastuplenije Krasnoj armii na Wostocznom frontie protiv Kołczaka (apriel-ijuń 1919 g.)*, w: *Rieszajuszczije pobiedy Sowietckiego naroda nad intierwientami i bielogwardiejcami w 1919 g. Sbornik statiej*, Moskwa 1960, s. 93–94, 108. W sprawie istoty rozbieżności zob. DGKKA, dok. nr 565, s. 571–572 (dyrektywa nr 2192/op z 6 VI 1919 r. wodza naczelnego), nr 567, s. 573–576 (raport nr 02699 z 10 VI 1919 r. dowództwa Frontu Wschodniego).

²⁰ *Iz istorii graždanskoj istorii wojny w SSSR*, t. II, dok. nr 185, s. 215–221.

²¹ Dyrektywa nr 04094 z 13 VIII 1919 r. dowództwa Frontu Wschodniego dla dowódcy Grupy Południowej, 3 i 5 armii, *M. W. Frunze na frontach graždanskoj wojny*, dok. nr 159, s. 198–200; *Istorija graždanskoj wojny w SSSR*, t. IV, Moskwa 1959, s. 433.

spychały resztę wojsk Kołczaka w głąb Syberii. Wielką pomoc okazywali im partyzanci syberyjscy, przeważnie wywodzący się ze wsi, a np. powstałe jesienią 1919 r. wielkie ugrupowanie partyzanckie — Zachodniosyberyjska Armia Chłopska liczyła aż 30 tys. żołnierzy. Na Syberii bolszewicy nie posiadali większych wpływów, jednakże bezmyślny terror stosowany przez lokalnych władców z ramienia Kołczaka zraził do administracji kontrrewolucyjnej właściwie całą wieś²². Wojsko — lub raczej oficerowie — posiadało pełnię władzy. Za pomoc udzielaną partyzantom palono całe wsie, dopuszczano się przeróżnych okrucieństw²³.

Jeżeli podkreślać trzeba okrucieństwo „białych” na Syberii, to dlatego, iż odegrało ono zasadniczą rolę w upadku dyktatury Kołczaka. Klasa robotnicza była tam słaba, wpływy bolszewickie ograniczone, władza radziecka więc nie miała dużych widoków powodzenia. Wszakże bezmyślny terror i okrucieństwo odwróciły od dyktatury chłopstwo i nawet dużą część warstw pośrednich. W rezultacie nie było kim uzupełniać armii, gdy w ofensywie z marca i kwietnia 1919 r. wyginęła większość byłych partyzanckich oddziałów „białych”, największej opoki reżimu²⁴.

Dyktatura Kołczaka nie przetrwała godziny próby. Jego wojsko, atakowane na froncie przez Armię Czerwoną, na zapleczu zaś przez powstania chłopskie, straciło we wrześniu 1919 r. zdolność do walki. Ofensywa Frontu Wschodniego w październiku zadała jej cios ostateczny. 14 listopada padł Omsk, po czym zadanie dobiecia nieprzyjaciela przejęła 5 armia (dowódca: Henryk Ejche). 20 grudnia, przy wydatnej pomocy partyzantów, oddziały 5 armii zdobyły Tomsk, 4 I 1920 r. Syberyjska Armia Narodowa opanowała Irkuck, 7 stycznia padł Krasnojarsk.

Pobity dyktator rozkazem datowanym 5 I 1920 r. w Niżnieudinsku zrzekł się władzy na rzecz gen. Denikina, jednocześnie mianował wodzem naczelnym na Wschodzie atamana Siemionowa. Następnego dnia — na stacji Innokientjewska — wraz ze swym premierem Wiktorem Piepielajewem Kołczak dostał się w ręce lewicowego Ośrodka Politycznego w Irkucku. 7 II 1920 r. o świcie obu ich rozstrzelano na mocy uchwały z 6 lutego irkuckiego WRK²⁵. Strzały w więzieniu irkuckim

²² W gub. jenijskiej np. (zresztą nie tylko tam) władze stosowały chłostę wobec całych wsi, a szef guberni w raporcie z 21 XI 1919 r. stwierdzał, że w pow. kańskim wychłostano wszystkich przewodniczących gminnych urzędów ziemskich, J. W. Żurów, *Organy sielskiej władzi i uprawlenija Jenijskiej gubernii w gody graždanskoj wojny (ijuń 1918 — janwar' 1920 gg.)*, w: *Iz istorii kriestjanstwa Wostocznoj Sibiri*, Krasnojarsk 1966, s. 47, 48.

²³ *Protokoły doprosa admirala A. W. Kołczaka czriezwyčajnoj sledstwiennoj komissijej w Irkuckie 21 janwaria — 7 fiewrala 1920 g.*, „Archiw russoj riewolucyi” t. X, Berlin 1923, s. 320 — 321; A. Jeriemienko, *Rol intelliģenci w partizanskom riewolucyonnom dwizenii (1917 — 1920 gg.)*, „Proletarskaja riewolucyja”, 1922, nr 9, s. 296.

²⁴ Anton [M. Łoginow], *Ijulskie płany mieždunarodnych razbojnikow. (Materiały dla agitatorow)*, „Wiesticznik Propagandy”, 24 IX 1919, nr 3, s. 18; W. Antonow-Owsiejenko, *Stroitielstwo Krasnoj armii w riewolucyi*, w: *Za 5 let. 1917 — 1922. Sbornik C. K. R. K. P.*, Moskwa 1922, s. 161 — 162.

²⁵ *Iz istorii graždanskoj wojny w SSSR*, t. II, dok. nr 263, s. 310 — 311.

zakończyły w zasadzie okres największych walk na Wschodzie. Nie brakowało bojów i dalej, aż do 1922 r., lecz nie miały one już takiej wagi jak poprzednie.

Tymczasem Front Turkiestański rozbijał oddzielną od reszty część sił Kołczaka. 29 sierpnia jednostki tego Frontu opanowały Orsk, 2 września Aktiubińsk, w połowie września większa część Armii Południowej „białych” kapitulowała, dzięki czemu wojska Frontu Turkiestańskiego nawiązały bezpośrednią łączność z odciętymi uprzednio obszarami Azji Środkowej²⁶. Oddziały radzieckie przeniknęły głęboko do Azji Środkowej i dopomogły skutecznie w walce postępowych elementów w emiracie bucharskim i chanacie chiwańskim oraz rozgromiły siły narodowców środkowo-azjatyckich (basmacze) w dolinie Fergany.

Front Turkiestański po rozbiciu Armii Południowej cały prawie swój wysiłek skupił na likwidacji oporu kozaków uralskich. Zgodnie z opracowanym przez Frunzego w końcu października 1919 r. planem siły radzieckie walczyły przede wszystkim o panowanie nad miastami, na zapleczu zaś działały konne grupy partyzanckie²⁷. 20 i 21 listopada zdobyto Łbiszczeńsk (w jego okolicy zginął słynny dowódca 25 dywizji Wasyl Czapajew) i Dżambejtińską Stawkę. W grudniu 1919 r. rozstrzygnęły się losy kampanii: 11 grudnia w walnej bitwie pod stacją Glinieńską kozacy ponieśli całkowitą klęskę, a 5 I 1920 r. padła ich stolica i zarazem ostatni punkt oporu – Gurjew²⁸.

Po zlikwidowaniu oporu kozaków uralskich część Frontu Turkiestańskiego sderżyła na Siedmiorzeczce, gdzie się zgrupowały resztki rozbitych kozaków orenburskich atamana Dutowa, oddział osławionego atamana Annienkowa i in.: z Sergiopolą (północ) i Gawriłowskiego (zachód) rozpoczęły natarcie – zgodnie z planem Frunzego – wydzielone jednostki radzieckie i do końca marca złamały całkowicie opór przeciwnika, przy czym tylko mała część kozaków zbiegła do Chin (m. in. Dutow)²⁹.

²⁶ *Iz istorii graždanskoj wojny w SSSR. Dokumenty i materijały*, t. II: *Inostrannaja wojennaja intierwiencyja i graždanskaja wojna w Sriedniej Azii i Kazachstanie*, Alma-Ata 1964, dok. nr 23 (s. 51–52), 26 (s. 53–54), 27 (s. 54); *M. W. Frunze na frontach graždanskoj wojny*, dok. nr 166 (s. 208), 167 (s. 209); *Istorija graždanskoj wojny w SSSR*, t. V, Moskwa 1960, s. 255.

²⁷ Dyrektywa Frunzego nr 03761 z 26 X 1919 r. dla dowódców 1 i 4 armii: *M. W. Frunze na frontach graždanskoj wojny*, dok. br 188, s. 226–227; nie datowana instrukcja dla oddziałów partyzanckich, tamże, dok. nr 192, s. 230–233.

²⁸ Telegram Frunzego nr 65 z 5 I 1920 r. do Lenina, tamże, dok. nr 207, s. 247; Telegram Frunzego nr 025/op z 5 I 1920 r. do Rady Rewolucyjno-Wojskowej 4 armii, tamże, dok. nr 208, s. 248.

²⁹ Rozkazy Frunzego: do wojsk Frontu Turkiestańskiego nr 148/p z 21 III 1920 r. (tamże, dok. nr 252, s. 293), do dowódcy 3 dywizji nr 151/p z 23 III 1920 r. (dok. nr 253, s. 293–294), do wojsk Frontu Turkiestańskiego nr 176/p z 31 III 1920 r. (dok. nr 254, s. 294–295); raport z 31 III 1920 r. Sztabu 3 brygady 3 turkiestańskiej d. p. dla dowódcy Frontu Turkiestańskiego o likwidacji frontu Północnego Siedmiorzeczca, *Inostrannaja wojennaja intierwiencyja i graždanskaja wojna w Sriedniej Azii i Kazachstanie*, dok. nr 329, s. 362–366; S. N. Pokrowski, *Pobieda Sowietskoj własti w Siemirieczje*, Alma-Ata 1961, s. 310–311, 313, 319–322.

BOJE NA POŁUDNIU

Koniec 1918 r. o ile był niepomysłny dla kontrrewolucji, o tyle doskonały dla Republiki Radzieckiej. Przede wszystkim załamała się potęga państw centralnych, w wyniku czego powstały warunki do zlikwidowania najdotkliwszych skutków pokoju brzeskiego. Wraz z Niemcami padła też władza hetmana Skoropadskiego na Ukrainie. Działania radzieckie przeciw kozakom dońskim okazały się skuteczne. Na Południu powszechnie oczekiwano na pomoc zwycięskich sojuszników.

8 I 1919 r. gen. Fryderyk Poole, przeniesiony na Południe po niefortunnej próbie przewrotu na Północy³⁰, doprowadził — lub raczej wymusił ją — do oficjalnej ugody między kozakami a Armią Ochotniczą. Na mocy tej ugody wojsko kozaków dońskich weszło w skład Sił Zbrojnych Południa Rosji jako część autonomiczna³¹. Jednakże rachuby Denikina i Krasnowa na pomoc sojuszników całkowicie zawiodły. W najbardziej krytycznym momencie walk pozostawali oni bez pomocy.

Wybory atamana dońskiego dokonane w lutym 1919 r. ostatecznie zaakceptowały nową sytuację polityczną: Krasnow zgłosił 15 lutego dymisję, 19 lutego opuścił Don i udał się na emigrację, atamanem zaś został zwolennik Denikina, Afrykan Bogajewski, brat Mitrofana (najbliższego współpracownika atamana Kaledina), rozstrzelanego przez władze radzieckie. Południe całe znalazło się w kręgu dyktatury Denikina. Jedynie Ukraina pozostawała w odrębnej sytuacji, ponieważ rozgorzały tam zacięte walki między siłami demokratycznego Ukraińskiego Dyrektoriatu i wojskami radzieckimi. W zmaganiach tych oddziały ukraińskie okazały się słabsze i powoli opuszczały pozycje zdobyte w trakcie powstania narodowego przeciw Niemcom.

Jak się wkrótce okazało, na pomoc militarną sojuszników Południe nie mogło liczyć. Wojska francuskie, które przybyły tu na przełomie 1918/1919 r., uległy nader szybko rozkładowi moralnemu i w kwietniu 1919 r. dowództwo sojusznicze wycofało je z Rosji. O wiele większe znaczenie miała natomiast pomoc materialna w sprzęcie wojskowym i finansowa. Jej rozmiary były stosunkowo duże, sojusznicy sądzili bowiem, że właśnie na Południu powstanie „główna masa [rosyjskich — R. W.] sił narodowych do ataku na Moskwę”³².

³⁰ Por. R. Wojna, *Z drugiego okresu wojny domowej w Rosji (marzec — listopad 1918 r.)*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. VI, Wrocław—Warszawa—Kraków 1970, s. 45—46.

³¹ P. N. Krasnow, *Wsiewielikoje Wojsko Donskoje*, „Archiw ruskiej rewolucji”, t. V, Berlin 1922, s. 288; A. S. Łukomski, *Wspominanija*, t. II, Berlin 1922, s. 127—128.

³² Z materiałów naczelnego dowództwa wojsk Ententy w sprawie organizacji interwencji w Rosji (17 II 1919 r.), *Iz istorii graždanskoj wojny w SSSR*, t. II, dok. nr 3, s. 7. Według informacji z 25 II 1919 r. Ministerstwa Wojny Wielkiej Brytanii Armia Ochotnicza do końca kwietnia 1919 r. otrzymała lub miała otrzymać m. in.: wyposażenie i umundurowanie dla 100 tys. żołnierzy, 205 dział, 75 haubic, 60 moździerzy, 2 tys. koni, 100 tys. karabinów, 12 czołgów, 100 samolotów (tamże, dok. nr 19, s. 43).

Liczebność Sił Zbrojnych Południa Rosji (SZPR) trudno odtworzyć. Sami dowódcy przytaczali różne dane. Dowództwo wojsk Ententy w połowie marca oceniało stan SZPR na 107 tys., historycy radzieccy przyjmują obecnie 77–150 tys. i więcej³³. W kwietniu 1919 r. radzieckie wojska Frontu Południowego oraz istniejącego do czerwca 1919 r. odrębnego Frontu Ukraińskiego (dowódca: Włodzimierz Antonow-Owsiejenko) liczyły 55–100 tys.³⁴, przy tym dysponowały małą ilością konnicy. Przez pewien czas władze radzieckie nie zdawały sobie sprawy z powagi sytuacji na Południu.

Rzecz w tym, że od listopada 1918 r. Front Południowy znajdował się w natarciu, a stosunek sił w tym czasie był wyraźnie korzystny dla strony radzieckiej³⁵, ponadto coraz bardziej pogłębiał się rozkład moralny wśród jednostek kozackich. Ułatwiało to walkę wojskom Frontu Południowego.

Kryzys zarysował się w związku z pozostawieniem na uboczu Zagłębia Donieckiego. I choć w lutym 1919 r. nowy dowódca Frontu, Włodzimierz Gittis, rzucił do walki w Zagłębiu 13 i 8 armię, sytuacja się zanadto skomplikowała. Nie pomogły kilkakrotne rozkazy Vācietisa nakazujące opanowanie Zagłębia Donieckiego, Rostowa i Nowoczerkaska³⁶. Jeszcze większe zamieszanie powstało po wybuchu powstania w stancyi Wieszeńskiej.

Tak więc Republika Radziecka znalazła się w nader trudnym położeniu militarnym i strategicznym: cały wysiłek wojskowy państwo kierowało na Wschód do walki z atakującymi siłami Kołczaka, tymczasem komplikacje na Południu świadczyły, że narastało tu nowe, groźne niebezpieczeństwo.

W takiej to sytuacji uczestnicy marcowych obrad VIII Zjazdu RKP (b) omawiali m. in. kwestie wojskowe i uchwalili bardzo ważną rezolucję *W sprawach wojskowych*³⁷. Dokument określał zasady tworzenia masowej armii o charakterze klasowym, strukturę polityczną wojska, ścisłą jego więź z działalnością partii, precyzował zalecenia praktyczne. Te właśnie zalecenia wcielane w życie w krytycznych miesiącach jesieni 1919 r. odegrały wielką rolę w dziele obrony państwa.

³³ Z materiałów (15 III 1919 r.) naczelnego dowództwa wojsk Ententy, tamże, dok. nr 6, s. 23; *Radzieckie Siły Zbrojne 1918–1968*, Warszawa 1970, s. 110; N. F. Kuźmin, *Organizacja Komunistycznej partii rozgroma wojsk Dienikina*, w: *Rieszejuszczije pobiedy Sowietского naroda nad interwientami i bielogwardiejcami w 1919 g.*, s. 121; *Szlak bojowy radzieckich sił zbrojnych*, Warszawa 1962, s. 104; A. P. Aleksaszenko, *Krach dienikinszcziny*, Moskwa 1966, s. 110.

³⁴ Kuźmin, *op. cit.*, s. 121; Aleksaszenko, *op. cit.*, s. 110; *Radzieckie Siły Zbrojne 1918–1968* s. 110; *Szlak bojowy radzieckich sił zbrojnych*, s. 97.

³⁵ Informacja sztabu Frontu Południowego o stosunku sił na dzień 30 X 1918 r., *Iz istorii graždanskoj wojny w SSSR*, t. I, dok. nr 470, s. 502.

³⁶ Dyrektywy i rozkazy: nr 1029 z 5 III 1919 r. (DGKKA, dok. nr 365, s. 406), nr 1150/op. 822/sz z 12 III (dok. nr 366, s. 407), nr 1156/op z 12 III (dok. nr 368, s. 408), nr 1339/op. z 22 III (dok. nr 370, s. 409–410).

³⁷ *VIII Zjazd Komunistycznej Partii (bolszewików) Rosji. Marzec 1919. Protokoły*, Warszawa 1966, s. 549–563.

Do połowy kwietnia 1919 r. przewodniczący RRW Lew Trocki oraz sztab Frontu Południowego byli pełni optymizmu³⁸, czemu zewnętrznie sprzyjała też podjęta w początkach kwietnia ofensywa 13 armii w Zagłębiu Donieckim. Wkrótce jednak ofensywa się załamała i nad frontem zawisła groźba załamania. Lenin żądał telegraficznie (24 kwietnia) od Antonowa-Owsiejenki pomocy dla Frontu Południowego, wszakże buntury antyradzieckie na Ukrainie, zwłaszcza zaś powstanie atamana Niki-fora Grigorjewa, uniemożliwiły odpowiednie kroki³⁹.

Przełamanie frontu nastąpiło tam m. in. i na odcinku bronionym przez chłopską partyzancką armię atamana Nestora Machny, co przyczyniło się do wysuwania przez dowództwo radzieckie i sztab Machny wzajemnych oskarżeń⁴⁰. Uderzenie „białych” w Zagłębiu Donieckim zapoczątkowało serię ich sukcesów. W okresie 4–28 maja i w Zagłębiu i nad Manyczem odnieśli sporo zwycięstw, wprowadzenie zaś do walki Armii Kaukaskiej dowodzonej przez wyborczego wodza gen. Piotra Wrangla załamało opór Frontu Południowego na dużym terenie: w ręce SZPR wpadła prawie cała gub. charkowska, cała jekaterynosławska i Krym, 24 czerwca padł Charków, 30 czerwca – Carycyn.

Upadek Carycyna miał znaczenie nie tylko strategiczne, ale i moralne, ponieważ miasta tego siły radzieckie broniły długo z poświęceniem i uchodziło ono już za niedostępną twierdzę bolszewicką. Po upadku Carycyna wzrosła rola i znaczenie obrony Astrachania.

Ze zdobytego Carycyna, po uroczystościach kościelnych, Denikin wydał 3 VII 1919 r. swym dowódcom tzw. dyrektywę moskiewską, nakreślającą plan uderzenia na stolicę⁴¹. Wspomnieć tu wypada, że z akcją ofensywną Denikina sojusznicy skorelowali wystąpienie armii gen. Mikołaja Judenicza. Armię tę poczuli tworzyć najbardziej konserwatywni przedstawiciele kontrrewolucji rosyjskiej na terenie państw bałtyckich jesienią 1918 r. z inicjatywy niemieckiej⁴². Otrzymała ona później nazwę Armii Północnej, początkowo bowiem był to Korpus Północny. Dowodził Korpusem gen. Aleksy Rodzianko. Uderzenie Korpusu rozpoczęło się w maju, a walki trwały aż do końca sierpnia 1919 r. i zakończyły się wycofaniem kontrrewolucjonistów do Estonii⁴³.

W lipcu SZPR odniosły poważne sukcesy. Linia frontu przebiegała przez okolice: Chersoń-Jekaterynosław-Kursk – Woroneż – Bałaszew – Carycyn – Astrachan.

³⁸ W. Antonow-Owsiejenko, *Zapiski o grażdanskaj wojnie*, t. IV, Moskwa 1933, s. 49–50.

³⁹ Tamże, s. 67; W. I. Lenin, *Dziela*, t. XXXV, Warszawa 1957, s. 361–362.

⁴⁰ P. Arszynow, *Istorija machnowskiego dwizenija (1918–1921 gg.)*, Berlin 1923 s. 116; R. Wojna, *Nestor Machno i „anarchizm czynu”*. „Z pola walki”, 1970, nr 2, s. 54.

⁴¹ Denikin, *Oczerki russkoj smuty*, t. V, Berlin 1927, s. 108–109.

⁴² N. Kornatowski, *Pierwoje nastuplenije bielogwardiejcew na Pietrograd. (Graždanskaja wojna na Siewiero-Zapadie Rossii w 1919 g.)*, „Krasnaja letopis”, 1928, nr 2 (26), s. 79–80, 83–84, 85–88.

⁴³ *Istorija grażdanskaj wojny w SSSR*, t. IV, s. 433–435.

Front Południowy skupiał tymczasem siły i 15 sierpnia obie strony jednocześnie przeszły do działań zaczepnych. Sztab Frontu Południowego przecenił wszakże swe możliwości. Nie liczono się z brakiem rezerw i rajdem korpusu konnego gen. Konstantego Mamontowa, który 10 sierpnia przełamał linię frontu i dezorganizował głębokie zaplecze radzieckie.

W końcu sierpnia możliwości ofensywne Frontu Południowego wyczerpały się zupełnie. 31 sierpnia padł Kijów i Odessa. Przed SZPR otworzyły się szerokie możliwości atakowania bezpośrednio serca Rosji Radzieckiej – Tuły i Moskwy. Wszakże nie wszyscy wyżsi dowódcy „białych” oceniali optymistycznie własne możliwości. Szczególnie ostro występował gen. Wrangel, który domagał się nade wszystko odciążenia Kołczaka przez ofensywę w kierunku wschodnim oraz umocnienia się na zdobytych już obszarach. Natomiast szef sztabu gen. Iwan Romanowski nalegał na podjęcie ofensywy w kierunku Moskwy, dopóki wojska Frontu Południowego są wyniszczone i zdemoralizowane. 12 września Denikin pod wpływem Romanowskiego powziął ostateczną decyzję, ruszyła kolejna ofensywa SZPR⁴⁴.

Uderzenie „białych” dotknęło głównie armie 13 i 8, które poniosły nadzwyczaj dotkliwe straty i musiały się cofać ku północy, tym bardziej że nadal na ich zapleczu znajdował się korpus gen. Mamontowa. W połowie października linia frontu sięgała od Żytomierza przez rejon Homla, Karaczewa i Orła, Jelca, Woroneża, Powornego, Carycyna przez Czarny Jar do Astrachania.

W tym najtrudniejszym dla Republiki Radzieckiej momencie, gdy „biali” znajdowali się jakże blisko Tuły, z jej największymi w Rosji zakładami zbrojeniowymi, sprawy obrony wzięła w swe ręce RKP(b). 26 września KC partii rozpatrzyło sytuację Frontu Południowego; na mocy uchwał plenum 27 września na stanowisko dowódcy Frontu powołano Aleksandra Jegorowa, z Frontu zaś wydzielono nowy Front Południowo-Wschodni (dowódca: Wasyl Szorin)⁴⁵. Partia rozwinęła też szeroką akcję propagandową. Wreszcie ogromną rolę odegrały decyzje Biura Politycznego we wrześniu i październiku, gdy natężenie ofensywy SZPR osiągnęło apogeum; dotyczyły one wyznaczenia kierunku kontrofensywy i gromadzenia rezerw.

W wyniku tych decyzji Wódz Naczelny Sergiusz Kamieniew począł tworzyć w rejonie Nawła–Dmitrijew rezerwę strategiczną, wycofując dyrektywami z 22 IX 1919 r. (nr 4476/op i nr 4474/op) z Frontu Zachodniego dywizję strzelców lotewskich, brygadę Czerwonych Kozaków (pod dowództwem Witalisa Primakowa) i brygadę strzelców ukraińskich oraz mieszaną dywizję piechoty, wreszcie dyrektywą z 7 X 1919 r. (nr 4789/op) Korpus Konny Semena Budionnego przeznaczył do

⁴⁴ Denikin, *op. cit.*, t. V, s. 320.

⁴⁵ *Kommunističeskaja Partija Sowietskogo Sojuza w riezolucyjach i rieszienijach sjezdow, konferencyj i plenumow CK*, t. II, 1917–1924, Moskwa 1970 (wyd. VIII), s. 116–117; K. W. Aguriejew, *Razгром bielogwardiejskich wojsk Denikina (Oktiabr, 1919–mart 1920 goda)*, Moskwa 1961, s. 17.

zwalczania korpusów konnych gen. Mamontowa i gen. Andrzeja Szkury⁴⁶. Ściągano też posiłki z frontu Wschodniego i Turkiestańskiego.

Losy kampanii zadecydowały się w wyniku dwóch operacji Frontu Południowego: orłowsko-kromskiej (10–26 października) i woronesko-kastorneńskiej (19 października–15 listopada). Pierwsza spotkała się z silnym kontrnatarciem „białych” i w końcu przemieniła się w szereg odrębnych potyczek i bitew, z których najcięższe, najbardziej krwawe rozegrały się w rejonie Krom i Orła (tzw. bitwa orłowska lub pod Orłem) w dniach 15–20 października. Początkowo obie operacje pomyślano jako działania jednoczesne, lecz w praktyce nie potrafiiono zgrać ich w czasie. Operacja woronesko-kastorneńska doprowadziła do przejścia inicjatywy strategicznej przez Front Południowy, obie zaś razem, prócz znacznego przesunięcia linii walk ku południowi, zadały „białym” dotkliwy cios: w bojach legły najlepsze ich oddziały, uzupełnienia zaś, o ile w ogóle nadchodziły, nie miały już poprzedniej wartości bojowej⁴⁷.

Po wykonaniu obu tych operacji Front Południowy i Południowo-Wschodni zyskały możliwość dokonania ofensywy na szerokim froncie. Front Południowy uderzał na Charków i Zagłębie Donieckie, Front Południowo-Wschodni — na Nowoczerkask i Carycyn, co umożliwiało ewentualne rozczłonkowanie SZPR. Siły radzieckie dokonały udanych operacji: charkowskiej (12 grudnia padł Charków), kijowskiej (16 grudnia padł Kijów), donieckiej i rostowskiej (3 I 1920 r. padł Carycyn, 10 stycznia — Rostów)⁴⁸. Wielką rolę w rozbiciu sił Denikina odegrały walki partyzantów na zapleczu oraz działania partyzantów Machny⁴⁹.

Rozczłonkowane SZPR poczęto likwidować stopniowo. 16 I 1920 r. Front Południowo-Wschodni przemianowano na Front Kaukaski (dowódca: Szorin, od 31 I 1920 r. Tuchaczewski), Front Południowy zaś 10 stycznia — na Południowo-Zachodni (dowódca: Jegorow). Dalsze działania sił radzieckich — mimo pewnych trudności, głównie na Północnym Kaukazie — doprowadziły do wyparcia „białych” stamtąd (większość ewakuowała się morzem na Krym), pobito też ugrupowanie SZPR na Ukrainie Południowej (8 II 1920 r. padła Odessa), którego część zbiegła na Krym, inne zaś oddziały przekroczyły linię frontu polskiego i rumuńskiego i tu zostały internowane. Największą z przeprowadzonych przez oba fronty radzieckie operacji była kubańsko-noworosyjska operacja zaczepna (14 II — 31 III 1920 r.), w której wielką rolę odegrała I Armia Konna⁵⁰.

Zgodnie z zamysłem dowództwa Frontu Południowo-Zachodniego, sformułowa-

⁴⁶ DGKKA, dok. nr 449 (s. 472), 450 (s. 473), 452 (s. 474), 453 (s. 474), 456 (s. 478), 459 (s. 480); Aguriejew, *op. cit.*, s. 23.

⁴⁷ W. Siemionow, *Radziecka sztuka operacyjna. Zarys rozwoju*, Warszawa 1961, s. 73–79; *Radzieckie Siły Zbrojne 1918–1968*, s. 119–122; Aguriejew, *op. cit.*, s. 92–123.

⁴⁸ Tamże, s. 124–171; *Radzieckie Siły Zbrojne 1918–1968*, s. 124–127.

⁴⁹ Wojna, *Nestor Machno i „anarchizm czynu”*, s. 55.

⁵⁰ Aguriejew, *op. cit.*, s. 207. Przebieg działań w kubańsko-noworosyjskiej operacji zaczepnej zob. tamże, s. 183–199, działania na Ukrainie, tamże, s. 199–206.

nym w dyrektywie nr 02/op z 9 I 1920 r., 13 armia winna była odciąć siły „białych” cofające się na Krym i opanować cały półwysep⁵¹. Wszakże to ostatnie zadanie okazało się nad siły dość słabej 13 armii i w rezultacie od 5 lutego nastąpił okres walk pozycyjnych.

W czasie największego natężenia walk jesienią 1919 r. z Estonii wyruszyły na Piotrogród raz jeszcze oddziały Armii Północnej (dowódca: gen. Mikołaj Judenicz). Początek akcji przypadł na 28 września. Siły kontrrewolucyjne przybliżyły się do rejonu Pskowa, Nowogrodu i Piotrogradu. Wobec zagrożenia, jakie powstało, władze wojskowe Republiki wzmocniły 7 armię Frontu Zachodniego. 21 października ruszyło kontrnatarcie radzieckie, a zacięte walki rozgorzały na Wzgórzach Pułkowskich. 25 października uderzyła też 15 armia. Do połowy listopada Armię Północną wyparto do Estonii, gdzie została w końcu rozbrojona⁵². Atak Judenicza prowadzony stosunkowo małymi siłami nie mógł poważnie zagrozić państwu radzieckiemu, był właściwie próbą odciążenia Denikina, zdeorganizowania wojennej maszyny radzieckiej przez uderzenie w czuły punkt, jakim był Piotrogród. Dlatego też, mimo że akcja Judenicza rozegrała się daleko od terenu bojów SZPR, należy ją rozpatrywać w ścisłej łączności z działaniami sił Denikina.

Kłęska SZPR była również klęską osobistą Denikina. Jakkolwiek więc oficjalnie winą obarczano tylko szefa sztabu, gen. Romanowskiego, Denikin po udzieleniu mu dymisji sam też ustąpił 4 IV 1920 r., a władzę i godność przekazał swemu głównemu oponentowi gen. Wranglowi.

Wrangel stopniowo — i przy pomocy sojuszników — opanował sytuację, oczekiwał na dogodny moment, by się wyrwać z „krymskiej butelki”. Taką okazję dała mu wojna polsko-radziecka, a ściślej tzw. wyprawa kijowska Piłsudskiego. Latem 1920 r. Wrangel opanował część wybrzeży czarnomorskich i stąd 14 września wyprawił ofensywę na Ukrainę, 3 października po pewnych sukcesach odniesionych we wrześniu wydał dyrektywę o likwidacji przyczółka kachowskiego i opanowaniu Aleksandrowska, jednakże boje z 13 armią wskrzeszonego 21 IX 1920 r. Frontu Południowego (dowódca: Frunze) zakończyły się niepowodzeniem „białych”⁵³. Przyczółek kachowski pozostał w rękach wojsk radzieckich i odegrał następnie

⁵¹ *Diriektiwij komandowanija frontow Krasnoj armii (1917–122 gg.). Sbornik dokumentow w 4-ch tomach*, t. II, mart 1919 g. — apriel 1920 g., Moskwa 1972 dok. nr 360, s. 394 (dalej DKFK).

⁵² Por. N. Kornatowski, *Wtoroje nastupenije bielogwardiejcew na Pietrograd. (Grażdanskaja wojna na Siewiero - zapadie Rossii w 1919 g.)*, „Krasnaja letopiś”, 1929, nr 3 (30), s. 154–202, nr 4(31), s. 99–146; dyrektywy i rozkazy: rozkaz nr 073 z 20 X 1919 r. dowództwa 7 armii o rozpoczęciu natarcia (*Iz istorii graždanskoj wojny w SSSR*, t. II, dok. nr 609, s. 640–641), dyrektywa nr 06857/op z 24 X 1919 r. dowództwa Frontu Zachodniego o natarciu 7 armii (tamże, dok. nr 613, s. 643–644), rozkaz nr 38/op z 25 X 1919 r. dowództwa 15 armii o rozpoczęciu natarcia (tamże, dok. nr 616, s. 645–647); rozkaz nr 06897/op. z 5 XI 1919 r. dowództwa Frontu Zachodniego o głównych kierunkach uderzeń 7 i 15 armii (DKFK, t. II, dok. nr 148, s. 159–160).

⁵³ Rozmowa 5 X 1920 r. naczelnego wodza Kamieniewa z Frunzem, *Grażdanskaja wojna na Ukrainie 1918–1920. Sbornik dokumentow i materialow w trioch tomach, czetyrioch knigach*, t. III, Kijew 1967, dok. nr 556, s. 581–582; *Radzieckie Siły Zbrojne 1918–1968*, s. 166–171.

rolę jako punkt do wyprowadzenia ofensywy. Wyróżniła się tam II Armia Konna (dowódca: Fiodor Mironow).

Mimo odniesionych względnych sukcesów sytuacja wojsk Wrangla była niezbyt dobra właśnie ze względu na przyczółek kachowski, który umożliwił Frontowi Południowemu rozcięcie obszarów opanowanych przez „białych” na dwie części. W dodatku osłabienie walk Armii Czerwonej w wojnie z Polską i zawieszenie broni (18 X 1920 o godz. 24⁰⁰ ustały działania zbrojne) dały możliwość stronie radzieckiej skupienia sił do rozprawy z Wranglem.

Jeszcze przed zawarciem rozejmu z Polską rozpoczęto przerzucanie niektórych jednostek z Zachodu na Południe, kierowano tu również doświadczonych dowódców oraz licznych komunistów⁵⁴. Jednocześnie dowództwo Frontu Południowego, gdy zaobserwowało wycofywanie się wojsk Wrangla z terenów zagrożonych odcięciem, przedsięwzięło kroki, by opanować przeprawy na Krym i zarządziło ogólne natarcie⁵⁵.

Wydarzenia toczyły się szybko. Większa część sił Wrangla zdążyła się wycofać na Krym jeszcze przed odcięciem ich przez I Armię Konną atakującą z przyczółka kachowskiego, jednakże duch walki wśród „białych” zgaśł prawie zupełnie. Wrangel po inspekcji linii frontu zarządził ewakuację Krymu. Akcję tę prowadzono spieszenie, lecz dość sprawnie, najlepsze oddziały pozostawiono do obrony przejść na Krym, zwłaszcza przesmyku perekopskiego oraz umocnień w rejonie wsi Juszuń⁵⁶.

W dniach 7–18 XI 1920 r. Front Południowy dokonał wielkiej perekopsko-czongarskiej operacji zaczepnej. Frunze wykorzystał w niej szczególne ukształtowanie terenu do obejścia głównych umocnień „białych”, po raz pierwszy w wojnie domowej zastosowano też wielkie zmasowanie artylerii i lotnictwa. W ten sposób udało się po pierwsze zaskoczyć obrońców Krymu, po drugie przełamać silną linię umocnień.

Zadania armiom Frontu Południowego wyznaczyły: dyrektywa Naczelnego Dowództwa nr 6524/op z 4 XI 1920 r. oraz dyrektywa Frunzego nr 0011/psz. z 5 XI

⁵⁴ Informacja z 12 X 1920 r. Dowództwa Naczelnego o krokach przedsięwziętych w celu rozbicia Wrangla, *Iz istorii graždanskoj wojny w SSSR*, t. III, Moskwa 1961, dok. nr 373, s. 406–408. Okólnik nr 15392 z 19 X 1920 r. Zarządu Politycznego Frontu Południowo-Zachodniego o polepszeniu pracy komunistów na froncie, tamże, dok. nr 380, s. 413–416; Dyrektywa nr 5838/op z 6 X 1920 r. Dowództwa Naczelnego o podporządkowaniu Frontu Kaukaskiego dowództwu Frontu Południowego, DGKKA, dok. nr 784, s. 769. Rozkaz nr 0230/s, 673/op z 24 X 1920 r. dowództwa Frontu Południowego, *M. W. Frunze na frontach graždanskoj wojny*, dok. nr 397, s. 411–412.

⁵⁵ Rozkaz nr 002/psz z 26 X 1920 r. dowództwa Frontu Południowego (tamże, dok. nr 400, s. 413–414), rozkaz nr 258/s, 788/op z 28 X 1920 r. (tamże, dok. nr 405, s. 416), rozkaz nr 0268/op (s. 821) z 30 X 1920 r. (tamże, dok. nr 411, s. 420–421), Sprawozdanie nr 6383/op 147/sz z 28 X 1920 r. Dowództwa Naczelnego dla Efraima Sklanskiego o rozpoczęciu ofensywy przez Front Południowy, DGKKA, dok. nr 807, s. 783–784. Przebieg działań na obszarach Północnej Taurydy zob. Siemionow, *op. cit.*, s. 95–100.

⁵⁶ Tamże, s. 100–101; Dwutygodniowy komunikat rozpoznawczy z 1 XI 1920 r. Sztabu Frontu Południowego o składzie i dyslokacji wojsk Wrangla, *Graždanskaja wojna na Ukrainie*, t. III, dok. nr 655, s. 686–689.

1920 r.⁵⁷ Po osiągnięciu do 9 listopada pierwszych sukcesów Frunze 10 i 13 listopada wyznaczał wojskom kolejne zadania, które zostały w całości zrealizowane⁵⁸. Wojska radzieckie w operacji perekopsko-czongarskiej miały dużą przewagę ilościową i w sprzeczcie. Na froncie znajdowało się zaledwie 11,7 tys. piechoty oraz 7,1 tys. kawalerii „białych”, na zapleczu – 21,7 tys.⁵⁹ Niemniej liczby te należy wiązać z dogodnym do obrony terenem i przygotowanym zawczasu systemem obronnym.

BOJE NA PÓŁNOCY

Regularne rosyjskie białogwardyjskie siły zbrojne na Północy, Armię Murmańską poczęto formować od sierpnia 1918 r. jako część Sił Sojuszniczych Północy Rosji, przy czym zasadą miało być obsadzenie stanowisk oficerów w oddziałach rosyjskich przez Rosjan⁶⁰. Ogółem siły wojskowe na Północy, nawet po utworzeniu Obwodu Północnego były bardzo mizerne, w końcu października oceniano je na 20–30 tys. ludzi (w tym oddziały sojusznicze i rosyjskie)⁶¹. Przeciw tym siłom stanęła 6 armia Frontu Północnego (dowódca: Włodzimierz Gittis, od 22 XI 1918 r. Aleksander Samojło).

Działania na Północy w porównaniu z innymi frontami były słabe i mało znaczące. W styczniu 1919 r. 6 armia rozpoczęła działania zaczepne. 25 stycznia, po pięciodniowych walkach, odzyskano Szenkursk, w marcu w wyniku ofensywy w kierunku Archangielska zaryglowano tzw. worek szenkurski,⁶² ów wyłom dokonany we wrześniu 1918 r. przez interwencyjne oddziały sojuszników. Gdy tereny te odzyskano, 6 armia przeszła w maju do obrony⁶³. Dowództwo Naczelne Armii Czerwonej kierowało się tu potrzebą przerzucenia na inne fronty części wojsk, odcinek walki

⁵⁷ DGKKA, dok. nr 808, s. 784–785; *M. W. Frunze na frontach graždanskoj wojny*, dok. nr 421, s. 426–427.

⁵⁸ Dyrektywa nr 0032/ps z 10 XI 1920 r. (tamże, dok. nr 428 s. 432–433), rozkaz operacyjny z 13 XI 1920 r. (*Graždanskaja wojna na Ukrainie*, t. III, dok. 695, s. 741–742): przebieg operacji zob. Siemionow, *op. cit.*, s. 100–105.

⁵⁹ Informacja z 11 XI 1920 r. oddziału rozpoznawczego Frontu Południowego, *Graždanskaja wojna na Ukrainie*, t. III, dok. nr 690, s. 734–736.

⁶⁰ Rozkaz dowódcy Sił Zbrojnych Kraju Murmańskiego z 1 VIII 1918 r., *Bor'ba za ustanowienie i uproczenie Sowietskoj własti na Murmanie. Sbornik dokumentow i matieriałow*, Murmansk 1960, dok. nr 208, s. 272–274.

⁶¹ Komunikat Zarządu Operacyjnego Sztabu Polowego RRW Republiki z końca października 1918 r., *Siewiernyj front. Bor'ba Sowietskiego naroda protiv inostrannoj wojennoj interwencyi i biełogwardiejszcziny na Sowietskom Siewierie (1918–1920). Dokumenty*, Moskwa 1961, dok. nr 19, s. 37; W. W. Maruszewski, *Bielyje w Archangielskie*, Leningrad 1930, s. 91–93.

⁶² Dyrektywa nr 1060/op z 6 III 1919 r. Naczelnego Dowództwa o planie ofensywie na Archangielsk, DGKKA, dok. nr 296, s. 353–354; dyrektywa tegoż nr 1147/op z 12 III 1919 r., tamże, dok. nr 297, s. 354; Rozkaz nr 06 z 12 III 1919 r. dowództwa 6 armii o ofensywie na Archangielsk, DKFK, t. II, dok. nr 3, s. 17–19.

⁶³ Dyrektywa nr 2249/op 467/s z 13 V 1919 r. Naczelnego Dowództwa (DGKKA, dok. nr. 299, s. 355), rozkaz nr 013 z 24 V 1919 r. Dowództwa 6 armii (DKFK, dok. nr 13, s. 32–33)

6 armii uznano „w ogóle za pasywny”, przy czym warunki geograficzne (dogodne do obrony, trudne do natarcia) pozwoliły zabrać stamtąd poważne ilości wojska i pozostawić minimum (6 armia — 13,7 tys. żołnierzy, przeciwnik — 37,4 tys)⁶⁴.

We wrześniu 1919 r. powstały warunki sprzyjające aktywizacji działań 6 armii, co wynikało głównie z przesłanek politycznych (upadek autorytetu Rządu Tymczasowego Obwodu Północnego) oraz wycofywania się, definitywnego tym razem, sojuszników z Północy Rosji. W związku z tym Dowództwo Naczelne nakazało 6 armii uderzyć na Archangielsk (rozkaz nr 4515/op z 24 IX 1919 r.), aktywność 6 armii we wrześniu i październiku była w ogóle duża⁶⁵ i spowodowała dalsze znaczne osłabienie przeciwników tak w sensie militarnym, jak i politycznym.

Wrześniowe i październikowe uderzenia nie załamały do końca „białych”. Czas na to nadszedł w lutym 1920 r. Już 16 I 1920 r. dowództwo 6 armii zaczęło szykować ogólną ofensywę⁶⁶, w lutym ciężkie walki trwały na kierunku Siewier-Dwinska, gdy zaś okazało się, że „biali” nie mogą już stawiać poważnego oporu, dowództwo zarządziło atak ogólny⁶⁷. Front „białych” załamał się gwałtownie, w Archangielsku wybuchło powstanie i gdy 21 II 1920 r. do miasta wkroczyły jednostki 6 armii, zastały one miasto „radzieckie”; 13 III 1920 r. padł Murmańsk⁶⁸. Tymczasowy Rząd Obwodu Północnego ewakuował się dosłownie w ostatniej chwili na okręcie ostrzeliwanym już przez powstałych marynarzy⁶⁹.

Trzeci okres wojny domowej w zasadzie upłynął na konfrontacji militarnej dwóch systemów dyktatur: dyktatury proletariatu realizowanej przez partię bolszewicką w Rosji Radzieckiej i dyktatury wojskowej. Konfrontacja ta, jakkolwiek ograniczyła wszelkie dziedziny życia, najdotobniej ujawniła się na polu walki zbrojnej.

Wschodni ośrodek kontrrewolucji zagroził państwu radzieckiemu w pierwszej połowie 1919 r., ośrodek południowy — w drugiej połowie. Właśnie 1919 r. był okresem największych zmagania zbrojnych. W końcu roku górę wzięła Rosja Radziecka i na przełomie 1919/1920 r. wszystkie trzy ośrodki zostały zdruzgotane. Kontr-

⁶⁴ Fragment informacji Naczelnego Dowództwa z 24 VI 1919 r. dla RRW Republiki o sytuacji na Froncie Północnym do dnia 15 VI 1919 r. (*Iz istorii graždanskoj wojny w SSSR*, t. II, dok. nr 654, s. 716–717), informacja Zarządu Operacyjnego Sztabu Polowego RRW Republiki o stanie 6 armii i przeciwnika na dzień 15 VI 1919 r. (tamże, dok. nr 655, s. 717).

⁶⁵ DGKKA, dok. nr 302, s. 356; dyrektywy dowództwa 6 armii o działaniach zaczepnych nr 63220/03775 z 13 IX 1919 r. (DKFK, dok. nr 18, s. 36–37), nr 03828 z 18 IX 1919 r. (tamże, dok. nr 19, s. 37–39), rozkaz nr 04017/op z 5 X 1919 r. (tamże, dok. nr 20, s. 39–40).

⁶⁶ Rozkaz nr 02 z 16 I 1920 r., *Siewiernyj front 1918–1920*, dok. nr 183, s. 238–239.

⁶⁷ Fragment komunikatu operacyjnego z 12 II 1920 r., *Bor'ba za torżestwo Sowietsoj władsi na Siewierie. Sbornik dokumentow (1918–1920)*, Archangielsk 1967, dok. nr 186, s. 154; rozkaz nr 0548/1042 s. z 14 II 1920 r., DKFK, dok. nr 27, s. 47–48.

⁶⁸ Interesująco naświetla wydarzenia tego okresu raport nr 313 z 31 III 1920 r. dowódcy Rejonu Murmańskiego gen. Wasyla Skobielecyna dla gen. Eugeniusza Millera, *Siewiernyj front 1918–1920*, dok. nr 204, s. 261–265.

⁶⁹ B. Sokołow, *Padienije Siewiernoj Oblasti*, w: *Graždanskaja wojna w Sibiri i siewiernoj oblasti. Miemuary*, s. 355–358.

rewolucja na Północy już się nie odrodziła, na Południu raz jeszcze próbowała oporu pod wodzą gen. Piotra Wrangla, jej odrodzenie wiązać trzeba bezpośrednio z pomocą sojuszników i wojną polsko-radziecką. Ustanie walk na froncie z Polską przekreśliło dalsze istnienie tego ośrodka.

Również na Wschodzie utrzymywanie się „białych” aż do 1922 r. wynikało li tylko z obecności wojsk japońskich. Układ z Japonią z kolei przekreślił ten ośrodek kontrrewolucji.

W historii wojny domowej daje się więc zauważyć pewien schemat: Rewolucja Październikowa w 1917 r. złamała siły kontrrewolucji. Nowe życie wstępować w nią zaczęło dopiero po interwencji niemieckiej w lutym 1918 r. oraz wystąpieniu Korpusu Czechosłowackiego w maju 1918 r. W tymże roku kontrrewolucja określiła swój model ustrojowy na czas walki (dyktatura wojskowa). W roku następnym, 1919, ruch „białych” okrzepł wewnątrz, stał się siłą samodzielną. W wyniku porażki zadanej mu na przełomie lat 1919/1920 samodzielność tę utracił i przetrwał jeszcze czas pewien w postaci izolowanych ognisk zależnych od pomocy zewnętrznej. Nawet ośrodek południowy, choć zgromadził pod władzą Wrangla dość znaczne siły w pewnym okresie, to jednak nie był już tak samodzielny, jak za rządów Denikina w 1919 r.

Walki o Krym w listopadzie 1920 r. były ostatnimi bojami wojsk regularnych na dużą skalę w wojnie domowej. Pod tym względem ustępowały im znacznie działania na Dalekim Wschodzie w latach 1921—1922, w wypadku zaś powstańczych armii Machny, Antonowa, chłopów wołżańskich i zachodniosyberyjskich w ogóle trudno mówić o wojskach regularnych.

Ромуальд Война

ИЗ ИСТОРИИ ТРЕТЬЕГО ПЕРИОДА ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В РОССИИ (ДЕКАБРЬ 1918—1920). ВОЕННЫЕ АСПЕКТЫ

Краткое содержание

Военное положение на фронтах гражданской войны очень осложнилось в конце 1918 и начале 1919 годов. Возросло значение Западного фронта (т. н. внешнего). Армии Западного фронта шли вслед за отступающими германскими войсками и на этом пути встретились с силами возникающих национальных государств, в особенности с польскими силами. Однако, этот фронт не был фронтом гражданской войны, и не отсюда угрожала Советской России самая большая опасность. Опасность быстро надвигалась с востока.

Еще во время перегруппировки войск адмирал Колчак бросил свои силы в наступление, 25 XII 1918 г. пала Пермь (т. н. пермская катастрофа). Контрудары обеих воюющих сторон продолжались до конца февраля 1919 г. В марте началось наступление „белых”, 5 советская армия была разбита, отряды Колчака оказались недалеко от Волги. Революционное правительство предприняло соответствующие меры, а в апреле контрнаступление Южной группы Восточного фронта (операцией руководил Михаил Фрунзе) положило начало ряду успешных действий Красной Армии. Осенью 1919 г. революционная армия продвинулась в глубь Си-

бири и при активном содействии партизан уничтожила к концу 1919 г. силы Колчака. Остатки этих сил продержались на Дальнем Востоке до декабря 1922, единственно благодаря помощи японцев. Красная Армия еще до разгрома Колчака начала действовать в Туркестане, и тем самым положила начало окончательному объединению Средней Азии и России.

В конце 1918 г. советские войска на Юге находились в постоянном наступлении. К весне 1919 г. разбили они вооруженные силы интервентов, победили украинские отдели Директориата, освободили почти всю территорию, занятую Донской армией. Только на Северном Кавказе ген. Деникин захватил после кровавых боев Кубанскую и Ставропольскую землю. Летом, а особенно осенью 1919 г. достиг он вершины успеха, но в битве под Орлом (октябрь) его армии был нанесен удар: были разбиты лучшие части, а новые не смогли их заместить. К февралю 1920 г. был ликвидирован — за исключением Крыма — весь южный плацдарм контрреволюции.

Предпринятая ген. Врангелем — преемником Деникина — попытка активизации вооруженного сопротивления в течение лета и осени 1920 г. окончилась неудачей. В половине ноября 1920 г. весь Крым был занят Красной Армией.

Военные действия на Севере не имели, учитывая русские масштабы, большого значения. В сентябре и октябре 1919 г. шестая армия провела несколько наступательных операций, а в феврале и марте 1920 г. нанесла окончательный удар „белым”, используя и на этой территории активную поддержку партизанских сил.

На переломе 1919/1920 годов военная контрреволюция потерпела полное поражение на всех направлениях, а попытка военного столкновения, предпринятая ген. Врангелем была последней такого типа операцией большого масштаба. Одновременно, с упадком военной диктатуры на первый план снова выдвинулись задачи внутреннего характера.

Перевод Клары Бобинской

Romuald Wojna

THE THIRD PERIOD OF THE CIVIL WAR IN RUSSIA (DECEMBER 1918—1920). MILITARY ASPECTS

Summary

At the end of 1918 and the beginning of 1919, the military situation on the fronts of the civil war became very complicated. The Soviet Western Front (so-called external) gained the advantage. Its troops followed in the wake of the withdrawing German troops and in the course of this march met the forces of the national states then being formed, particularly Poland. But this front was not the civil war front and this did not hold the greatest danger for Soviet Russia. The danger was quickly coming up from the east.

While still in the course of reorganising his forces, Admiral Kolchak threw his troops into action. On December 25th, 1918, Perm fell (the so-called Perm catastrophe). Both fighting sides went on striking against each other until the end of February, 1919. In March the „Whites” started an offensive, the Fifth Soviet Army was routed and the detachments of Kolchak were then near the River Volga. The revolutionary authorities then took action to counteract this situation and in April the Southern Group of the Eastern Front started a counter-offensive (commanded by Mikhail Frunze), which was the beginning of a series of victorious battles for the Red Army. In the autumn of 1919, the revolutionary forces advanced far into Siberia and with the active assistance of guerillas completely routed Kolchak's forces by the end of 1919. Remnants of his forces survived in the Far East until December 1922 only due to the assistance of the Japanese. Even

before the defeat of Kolchak, the Red Army had started acting and began the process of the final unification of Central Asia with Russia in Turkistan.

In the south, at the end of 1918, the Soviet troops were constantly on the offensive. Up till the spring of 1919 they had conquered the forces of the interferences and the formations of the Directorate in the Ukraine, taking almost the whole of the territory of the forces holding the Don basin. Only in the northern Caucasus did General Denikin manage to take Kuban and the Stavropol Territory after fierce battles with a great deal of bloodshed. In the summer, or rather the autumn of 1919, he reached the zenith of success, but in the battle of Orel (October) a sever blow was dealt to his army: his best detachments were destroyed and the ones that took their place were not able to fight as they had done. By February, 1920, the whole southern centre of the counter-revolution — except Crimea — had been liquidated. Attempts to resume armed hostilities by Denikin's successor General Wrangel in the summer and autumn of 1920 ended in failure. In the middle of November, 1920, the whole of the Crimea was also in the hands of the Red Army.

The operations in the North did not have much significance on the scale of the whole of Russia. The Sixth Army made several attacks in September and October, 1919; in February and March, 1920, it dealt the final blow to the „Whites”, here too, ably assisted by the guerillas.

At the turn of 1919 and 1920, the armed counter-revolution suffered a complete defeat in all areas of operations, and the attempt to bring about an armed confrontation in 1920 by General Wrangel was the last of any such largescale undertakings. With the fall of the military dictatorship, problems of an internal nature came to the fore again.

Translated by Doris Ronowicz